

Az elszakadás után

Az «igazi marxizmus» nevében fellépő irányzatok többnyire a politikától távol eső, elvont filozófiai kérdésekben bírálták a hivatalos ideológiát. És mégis, a legelvontabb vitának is politikai jelentősége volt, mert a neomarxista tábornak az a meggyőződés indította támadásra, hogy a konfrontációból egy megújult, «alkotó» marxizmus fog kibontakozni, amely valóban képes lesz majd irányítani a politikai döntéseket. Ezért aztán, amikor 1968 körül a viták adminisztratív lezárása félreérthetetlené teszi, hogy a politikai hatalom nem kér a marxisták tanácsaiból, a hivatalos ideológiával szemben fellépő marxista irányzatok nemcsak a nyilvános szereplés gyakorlati lehetőségét veszítik el, hanem elvi létjogosultságukat is. Elnémításuk után az egész mozgalom meglepő gyorsasággal feledésbe merül.

Követőinek többsége nyíltan vagy hallgatólagosan lemond a marxizmusról. Egy kisebb részük felzárkózik a hivatalos ideológia specialistái közé. Végül egy egészen elenyésző kisebbség kiválik a hivatalos kultúrából és a marginalizálódás útjára lép.

Részlet, rövidítve.

A gyűjteményben megjelent teljes szöveg címe: Marxistának lenni.

BENCE György (1941), KIS János (1943) — filozófusok. Márkus Györggyel közösen írott könyvüket (Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?) betíltják; a szerzőkre 1973-ban alkalmazási tilalmat mondanak ki.

A hatvanas évek második fele óta nemcsak hivatalos kultúra létezik Kelet-Európában. Néhány országban szokássá váltak a kommunikáció nem-hivatalos formái, másutt legalább alkalmilag megpróbálkoztak velük. A kézíratos irodalom fogalma olykor szinte rendszerré áll össze, egy második, nem-hivatalos kommunikációs rendszerré. Politikai ideológiák, gyakorlati programok, taktikai elképzelések sokasága fogalmazódik meg ebben a közegben; sőt, embrionális mozgalmak is kialakulnak. Tehát a megmaradt ellenzéki marxisták nincsenek hallgatásra ítélve. Bekapcsolódhatnak a hivatalos közlési rendszeren kívül fellángoló ideológiai vitákba. Nyilvánosan gondolkodhatnak helyzetük megváltozásáról; meghatározhatják a helyüket a többi ellenzéki ideológia képviselői között. Miért ne engedhetnénk meg, hogy újra fogják teremteni a marxista hagyományt? És valóban: ha valakinek van rá esélye, hát nekik.

De azért ilyen könnyen ne intézzük el a dolgot. A marginalizálódó marxisták számára megmarad a tradíció politikai magva, csak hogy egyáltalán nem biztos, hogy a politikai mag köré önálló gondolati tradíció rendeződhet. Vegyük sorra kételkedésünk indokait:

A hatvanas évek a marxizmus « reneszánszának » mámorában teltek el. Marx gondolkodásának új és új rétegei kerültek elő a széthulló sztálinizmus törmelékei alól. Újra hatni kezdtek a húszas évek kommunista gondolkodói. Keleten is felfedezték a « nyugati marxizmust ». Úgy látszott, soha nem volt ennyire teljes az élő marxista hagyomány, mint most. De ha megvizsgáljuk, hogy mivé gyúrták össze ezt a roppant anyagot a marxizmus « reneszánszát » hirdető irányzatok, akkor már sokkal töredékesebbnek látjuk a képet. A hagyomány egyik-másik részét teljes szélességében tovább vitték, másutt azonban tátongó réseket hagytak benne.

Az « igazi » marxizmus nevében fellépő irányzatoknak volt gyakorlati programja és filozófiája. A program egészében világos volt, ha részletei nem is tisztázódtak eléggé: demokratizálni kell a meglévő intézményrendszert. S a « demokratikus szocializmusnak » ehhez a programjához részletesen kidolgozott filozófiai elmélet — a praxis-

filozófia — kapcsolódott¹. Ez volt a « reneszánsz »-marxizmus legátgondoltabb és egyben legszerveesebben fejlődő része. Volt antropológiája, történetfilozófiája, ismeretelmélete és értékelmélete, s az egész rendszer jól kivehető — ha nem is mindig kimondott — társadalomkritikai üzenetet hordozott.

A gazdaságtanban nem jött létre ehhez hasonlítható marxista elmélet. A marxista közgazdászok egy része arra szorítkozott, hogy formális növekedési modelleket dolgozzon ki a népgazdasági tervezés tökéletesítésére. Mások célba vették a bürokratikus tervgazdálkodás intézményi rendszerének bizonyos pontjait is, de a kritika nem állt össze a szovjet rendszerű gazdaság leíró-magyarázó elméletévé; az « elmélet » a hivatalos politikai gazdaságtan előjoga maradt.

Még kevesebbre vitte a marxi szociológia. Sikerült kimutatni, hogy a szovjet rendszerű társadalmak rétegződése nem magyarázható a tulajdonviszonyokból. Néhányan arra is kísérletet tettek, hogy a főbb rétegeképző jegyeket és az e jegyek által elkülönített társadalmi rétegeket meghatározzák. Ám ezek a vizsgálatok társadalom-statisztikai kategóriák kijelölésére szorítkoztak. Senki sem próbálta meg, hogy azonosítsa és szociológiai vizsgálat alá vegye a statisztikai kategóriák mögött a valóságos osztályokat — vagyis a társadalomnak azokat a nagy funkcionális csoportjait, amelyek az őket alkotó egyének közti interakciók gyakorisága és formái alapján valóságosan is elkülönülnek egymástól, és különböző érdekeket képviselnek a makro-ökonómiai és makroszociológiai változások vonatkozásában².

---

¹ A praxis-filozófia a marxi értelemben vett társadalmi « gyakorlatra » vezeti vissza a megismerés és az etika kategóriáit. — *A szerk.*

² A « makro » szócska a gazdaság és a társadalom globális szerkezetére vonatkozó ismereteket vagy elméleteket jelöli, szemben a « mikro »-szociológiával, mely a kis csoportokkal, vagy a mikro-ökonomiával, amely a gazdaság elemi egységeivel foglalkozik. — *A szerk.*

Ám az egész « reneszánsz » leggyengébb, kritikusan gyenge pontja az volt, hogy nem sikerült kijelölni az « igazi » marxizmus társadalmi címzettjét. Pontosabban szólva, maga a feladat sem merült fel. A többség minden további vizsgálódás nélkül elfogadta a marxista hagyományból, hogy az elmélet a munkásosztállyal van kitűntetett kapcsolatban, és aztán behelyettesítette a politikai vezetést a munkásosztály helyébe. Ezt az öntudatlan szubsztitúciót azok is elkövezték, akik a munkásosztálytól részben vagy teljesen különböző csoportok felé próbáltak tájékozódni. Amikor aztán a vezetés véget vetett a párbeszédnek, az egész gondolati konstrukció összeomlott. Dinamikus szocio-ökonómiai elmélet híján lehetetlen volt megmondani, hogy milyen erők állhatnak, legalább hosszú távon, a kívánt reformok mögé. S a programmal együtt a hozzá kapcsolódó filozófia nem ezért volt a marxizmus « reneszánszának » vezető ágazata, mert a maga eszközeivel többet tudott elmondani a szovjet rendszerű társadalmakról, mint a gazdaságtan vagy a szociológia. A gazdaságtan és a szociológia próbálkozásai megtorpantak a rendszer szabályszerű működése előtt, a filozófia azonban egyszerűen elsiklott fölötte. Az « emberi lényeg » általános meghatározásaiból vezette le, hogy milyenek kell lennie a jó társadalomnak. Ezek az általános kívánalmak pedig ugyanúgy vonatkoztathatók valamennyi társadalomra, mint ahogy egyikre sem.

A marxizmus « reneszánsza » nem továbbított folytatható tradíciót a hivatalos intézményrendszeren kívül fellépő ellenzéki marxistákhoz, legfeljebb egy tradíció törmelékeit. Ez önmagában persze még nem volna végzetes baj. A marxista tradíció határai különösen kidolgozott elméleti apparátus nélkül is kirajzolódnának, ha legalább a többi ellenzéki ideológiák között lennének olyanok, amelyek a nagy tradíció igényével lépnek fel. Ha például gyökeret eresztene a liberalizmus, mint ilyen tradíció, akkor néány egyszerű szembeállítás eldönthetné, hogy ki az, aki a marxista hagyományon belül működik, és ki az, aki a liberalizmuson belül. De jóllehet liberálisok léteznek a szovjet és a kelet-európai ellenzéken belül, az ő liberalizmusuk nemigen jelent többet politikai programnál.

Csak a konzervatív-romantikus hagyományt folytató orosz ideológiák rendelkeznek valamilyen jellegzetes filozófiával és társadalomképpel. Agresszív idealizmusuk és társadalmi tradicionalizmusuk kétségkívül összeegyeztethetetlen a marxizmussal. De ugyanígy a liberális tradícióval is. A konzervatív ideológiákkal nem a marxizmus áll szemben, hanem minden modern, szekuláris ideológia.

Igaz, az orosz konzervatívok elsősorban a marxizmussal polemizálnak. De valójában még a konzervativizmus és a marxizmus közötti választóvonal sem folytonos. Az ellentétek végig gondolásának van egy alsó és egy felső határa. Az alsó határt az ellenzéki ideológiai gondolkodás általános helyzete jelöli ki. Az ellenzéki ideológiák kifejtése óhatatlanul összefügg valamilyen minimális mozgalmyszerű aktivitással. A közlés technikai eszközei és intézményes feltételei nincsenek eleve adva; a nyilvános gondolkodással együtt meg kell teremteni a nyilvánosság elérésének csatornáit is. Ez pedig emberek együttműködését és szolidaritását feltételezi; nagyon laza együttműködést és nagyon laza absztrakt szolidaritást, de valóságosat. Senki sem vonhatja ki magát a kommunikáció legalábbis feltételeinek védelmezéséből. Nem bontakozhat ki olyan ellenzéki ideológia, amelyik legalább a vélemény-nyilvánítás szabadságát nem építi be a gyakorlati programjába. A legalitás, a jogrend célkitűzésében valamennyi irányzat közös.

Az ideológiai differenciálódás felső határát viszont a nem-hivatalos közlési és érintkezési formákat fenntartó mozgalmak mai állapota jelöli ki. Még a legszervezettebb mozgalmak is rendkívül törékenyek. Gyakorlati feladataikat úgyszólván alkalomról alkalomra határozzák meg; nem rendelkeznek hosszú távú stratégiával, amely elkötelezné őket valamilyen kizárólagos ideológia mellett, és kijelölné a népességnek azt a részét, azt az osztályt vagy szűkebb csoportot, amely speciálisan érdekelt törekvéseik megvalósításában. A lengyel Munkásvédelmi Bizottság az első ellenzéki szervezet, amely egy külön osztály tagjainak védelmére alakult; de jóllehet a Bizottság a munkásokat védi, arról nincs tudomásunk, hogy maguknak a munkásoknak a bizottsága volna.

Aligha lehet megjósolni, hogy a belátható jövőben a szociológiai és ideológiai differenciáltság magasabb fokára jutnak-e a szovjet és kelet-európai ellenzéki mozgalmak, vagy megállapodnak mostani szintjükön, vagy egy még amorfabb állapotba esnek vissza (elképzelhető, hogy a változás iránya országonként különbözni fog.) De ameddig ez a differenciálódás nem következik be, addig a mozgalmak körül kavargó ideológiák sem fognak egyértelműen elkülönülni egymástól szociológiai címzettjük és programjuk szerint. Ilyen körülmények között nem jöhet létre újra önálló marxista tradíció. A marxizmus nem nyújt sajátos képet a kelet-európai gazdaságról és társadalomról; nem jelöl ki sajátos osztályt programjának gyakorlati megvalósítására; sőt, semmiféle sajátos programra sincs monopóliuma. Ezért egészen nyersen fel kell tennünk a kérdést: mire jó akkor éppen a marxizmus nyelvén megfogalmazni a hivatalos intézményrendszer keretein kívül kifejezést kereső társadalmi törekvéseket.

Szerencsére nem kell külön megvizsgálnunk minden egyes ilyen törekvést ahhoz, hogy válaszoljunk a kérdésre. Eleve eltekinthetünk az olyan programoktól, amelyek bármiféle marxizmussal összeférhetetlenek. A többit pedig kis leegyszerűsítéssel néhány nagyobb típus alá sorolhatjuk. Két szempont szerint fogjuk megállapítani a főbb típusokat. Aszerint, hogy a meglévő politikai struktúrát akarják törvényes alapokra helyezni vagy magát a politikai struktúrát is át akarják alakítani, legalistákat és liberálisokat különböztetünk meg. A másik kritérium a legalistákat és a liberálisokat együtt határolja el azoktól, akiket radikális reformistáknak nevezünk. Az előbbieket a távlati célokból indulnak ki, és céljaikat normatív előfeltevésekből dedukálják. Az utóbbiak a célok kitűzése és megalapozása helyett a célmegvalósítás politikai és társadalmi feltételeire koncentrálnak. A legalizmus elsősorban az orosz undergroundban terjedt el. A liberalizmus valamilyen keleteurópai országban megjelent, ahol egyáltalán kialakultak ellenzéki mozgalmak. A radikális reformizmus lengyel jelenség.

Nem mindenkit tekinthetünk legalistának, aki az emberi és állampolgári jogok megszilárdítására és kiterjesz-

tésére törekszik. Ebben az értelemben csaknem minden ellenzéki ideológia legalista volna. Mi csak azokat az ideológiákat nevezzük így, amelyek elvi okokból megakarnak állni ennél a közös minimumnál. Ezek mindig a nyugati parlamentáris demokrácia fogyatékoságaival érvelnek; bár nem mindig ugyanaz a bajuk a parlamentarizmussal.

Az orosz konzervatív nacionalizmus — a legjellegzetesebb legalista ideológia — azt kifogásolja, hogy a parlamentáris rendszer túlságosan demokratikus: uralomra juttatja a tömegek anyagi érdekeit az általános érvényű erkölcsi értékek fölött. A legalizmussal rokonszenvező marxisták szintén elvetik a nyugati típusú képviselői rendszert, de ők azért, mert nem tartják eléggé demokratikusnak. Mint a szocialista elméletekben általában, a parlamentarizmus náluk is a csak formális demokrácia megtestesüléseként jelenik meg. Ha nem akarják megváltoztatni a szovjet rendszerű társadalom intézményi struktúráját, ez azért van, mert feltételezik róla, hogy alkalmas lehet valamilyen magasabb rendű demokrácia megvalósítására.

Ez természetesen nem más, mint a « demokratikus szocializmus » régi ideálja — egy lényeges különbséggel. A « demokratikus szocializmus » képviselői eredetileg egyáltalán nem voltak legalisták; a demokratizálást nem a jogrend formális feltételeinek megteremtéseként képzelték el. Csak marginalizálódásukkal párhuzamosan jelent meg politikai gondolkodásukban a legalitás eszméje, de attól fogva egyre nagyobb szerepet kapott: egyre kevesebb szó esik « a pártélet lenini normáinak helyreállításáról », és egyre több az emberi jogokkal ellenkező törvények hatályon kívül helyezéséről, a sajtó szabadságáról, független bíróságról, és hasonló dolgokról. Csakhogy a « demokratikus szocializmus » « legalista szocializmussá » való átalakulása nem várt következménnyel jár. Elmosódik a korábban tökéletesen éles választóvonal az ellenzéki marxizmus és a liberalizmus között. Ha már a formális jogrendig elmegy a « demokratikus szocializmus », melyen alapon áll meg a liberalizmus céllistáján szereplő többi intézmény előtt?

A « demokratikus szocializmus » ma a legalizmus és a liberalizmus közti senki földjén imbolyog. Mindkét irányba kilódulhat, de egyik irányban sem vihető végig következetesen: az egyikhez túlságosan messzire megy, a másikhoz nem megy elég messzire. Ezért azután a marxizmus sem a legalista, sem a liberális program politikai fogalomrendszereként nem játszhat számottevő szerepet a rivális ideológiák között.

Egészen más természetűek a marxizmus lehetőségei és korlátai a radikális reformizmus vonatkozásában. A radikális reformizmus a szó szigorú értelmében nem ad programot. Taktikai elképzeléseit nem abból vezeti le, hogy milyen társadalomnak kell felváltania a fennálló társadalmat. A radikális reformizmus szószólói szerint ugyanis a kelet-európai országokban csak olyan célokat érdemes kitűzni, amelyek hatalmi válság nélkül megvalósíthatók; minden más utópiagyártáshoz vagy katasztrófához vezet. A reform vagy a forradalom alternatívája nem értelmes alternatíva; értelmesen választani csak a reformizmus két válfaja között lehet.

Az ötvenes-hatvanas évek reformistái — a « régi evolucionisták » — a politikai vezetés felvilágosítása és meggyőzése útján, « belülről » akarták előmozdítani a kívánt reformok bevezetését. Az « új evolucionizmus » — Adam Michnik lengyel történész 1976. szeptemberi párizsi előadásának szóhasználatát követjük³ — ennek a taktikának a kudarcából vonja le a tanúságokat. A belső kritika, mondja Michnik, nem képes hatékonyan befolyásolni a vezetést; ki van szolgáltatva a hatalom konjunkturális fordulatainak, és hosszú távon elhallgatásra vagy kritikai tartalmának feladására kényszerül. Csak önálló társadalmi mozgalmak kívülről jövő nyomása gyakorolhat komoly és maradandó hatást a kormányzat viselkedésére. Ebből pedig az következik, hogy a politikai realizmushoz nem elég, hogy a kitűzött célok összeegyeztethetők legyenek a hatalom folytonosságával. Az ilyen célok közül is csak azok teljesülhetnek, amelyeknek a kitűzése a követeléssel ará-

---

³ Michnik előadásának teljes szövegét lásd a « Magyar Füzetek » 1. számában.

nyos nagyságú társadalmi erőket állít az ellenzék mögé. S az önálló társadalmi mozgalmak kialakulása nemcsak eszköz a radikális reformizmus taktikájában. A társadalom autonóm megszerveződése önmagában is cél. Minél szervezettebb a társadalom, annál kisebb a hatalom túlereje; annál közelebb van az az idő, amikor már meg lehet próbálkozni a hatalmi rendszer átalakításával.

A radikális reformizmushoz épp úgy csatlakoznak a marxistaként ismert emberek, mint a legalizmushoz vagy a liberalizmushoz (lásd Jacek Kuron interjút a *Le Monde* 1977. január 29-i számában). De egyelőre csak személyi csatlakozásról tudunk; a marxizmus mint elmélet ehhez az irányzathoz még semmit sem adott. A radikális reformizmusnak sem a « demokratikus szocializmussal », sem a praxisfilozófiával nincs mit kezdenie; nem tűz ki végső célokat, ezért nincs szüksége rá, hogy egy ideológiai apparátus segítségével fogalmazza meg és valamilyen filozófiai értékrendszerrel igazolja a programját. Viszont szüksége lehet dinamikus szocio-ökonomiai elméletre. Vagy pontosabban szólva, attól függ, hogy mekkora időhorizonton belül gondolkodunk. Ha a radikális reformizmus rövid távra szóló taktikát jelent, akkor nem feltételez több tudást a társadalmi osztályok viselkedéséről, mint amennyi a mindennapi tapasztalatban van. De ha valóban «-evolucionizmusról» van szó, ha a lehetséges reformokat letapo-gató mozgalmak csak nagyon hosszú távon érhetnek el számottevő eredményt, akkor nem árt előrelátnunk az osztályviszonyok alakulását; legalább annyira, amennyire a társadalomtudomány egyáltalán előrelátásokat tehet.

Ez a feladat nem idegen a marxizmustól. Valami hasonlót csinált Marx a *Tőkével*, Rosa Luxemburg a *Tőkefelhalmozással*, a 90-es évek orosz marxistái, Sztruve, Lenin, Tugan-Baranovszkij a *narodnyikok*nak címzett polemikus műveikkel, Trockij az első orosz forradalom gazdasági és társadalmi feltételeinek elemzésével...

Rengeteg analógia és heurisztikus elv meríthető ebből a hagyományból. Másrészt azonban sok mindent el is kell takarítani belőle, hogy a termékeny analógiákat és heurisztikus elveket alkalmazni lehessen. A marxizmus nem alakított ki használható elméletet a szovjet rendszerű

társadalmakról, sem a sztálinizmust megelőző, illetve a vele harcban álló irányzatok nem, sem azok az irányzatok, amelyek a sztálinizmus felbomlásakor törtek előre. De ez még a kisebbik baj. A nagyobb baj az, hogy a marxizmus általános történelem-magyarázatában egy csomó dolog van, ami egyenesen összeegyeztethetetlen egy ilyen vállalkozással: a történelmi társadalmak hármastipológiája (tradicionális társadalmak — kapitalizmus — szocializmus), a kapitalista piacgazdaság és a szocialista tervgazdaság opozíciója, az osztályoknak a tulajdonviszonyokon keresztül való meghatározása és így tovább.

A radikális reformizmus értelmes kutatási programot tűz a marxisták elé; de ha átgondolják a feladataikat, rá kell döbenniük, hogy a megoldáshoz semmit sem használhatnak fel közvetlenül a marxista hagyományból. Még azzal sem áltathatják magukat, hogy különösebb előnyben volnának azokkal a társadalomtudósokkal szemben, akik más háttérből indulnak neki ugyanennek a vállalkozásnak. Ennyiben a legalizmushoz és liberalizmushoz húzó marxisták helyzete egyszerűbb; ők zavartalanul tovább vihetik azt a politikai és filozófiai apparátust, amelyet a marxista tradíció kelet-európai végződéseinek találhatnak. De az ő esetükben meg a folytatás értelmes volta válik kétségessé. — Úgy látszik, marxistának lenni, mindenképpen politikai dolog.